

UOT - 330.0026

Gülöglan İsmayilov
AƏSMA, i.ü.f.d., dosent

İNFORMASIYA EHTİYATI VƏ CƏMİYYƏTİN İNFORMASIYALAŞMASI

“İnformasiya” anlayışı “informatio” latın sözündən yaranmış və hər hansı faktın, hadisənin, halın anladılması kimi başa düşülür. Geniş mənada informasiya maddi dünya və orada baş verən proseslər haqqında məlumat kimi təyin olunur. İnformasiyanın öyrənilməsi zamanı onun yaranmasının, dəyişməsinin və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində istifadəsinin qanunauyğunluqları nəzərə alınır.

İnformasiyanı istehsalat və istifadə məhsulu kimi əşya məzmunu fərqləndirir. O, çox müxtəlifdir və insan fəaliyyətinə xidmət edən növlərə bölünür: elmi, texniki, istehsalat, idarəetmə, iqtisadi, sosial, hüquqi və s. Bu informasiya növlərindən hər biri öz əməl texnologiyalarına, mənə dəyərini, təqdim olunma və əks olunma formalarına, dəqiqliyə tələbə, faktların, halların, proseslərin əks olunmasının operativliyinə malikdir.

İnformasiyanın müzakirə predmeti idarə etmə və iqtisadi informasiya olacaqdır, onun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- həqiqilik və tamlıq;
- qiymətlilik və aktuallıq;
- aydınlıq.

İnformasiya o zaman dəqiqdir ki, o, işlərin vəziyyətini təhrif etmir. Dəqiq olmayan informasiya düzgün başa düşülməməyə və səhv qərarların çıxarılmasına səbəb ola bilər.

İnformasiya o zaman tamdır ki, onu anlamaq və qərar qəbul etmək üçün bəs edirsə. İnformasiyanın tam olmaması qərarların qəbulunu dayandırır və ya səhvlərə səbəb ola bilər.

İnformasiyanın qiymətliyi onun vasitəsi ilə hansı məsələlər həll edilməsindən asılıdır. Aktual informasiyanı daima dəyişən şəraitdə iş zamanı əldə etmək lazımdır. Qiymətli və aktual informasiya aydın olmayan sözlərlə ifadə olunmuşsa, o, faydasız ola bilər. İnformasiya o zaman aydın olur ki, bu məlumatın nəzərdə tutulduğu insanların dili ilə ifadə olunsun.

Böyük mürəkkəb insan-maşın informasiya sistemlərinin birliyi cəmiyyət infrastrukturunun vacib tərkib hissəsidir. İnsan kollektivlərinin intellektual və maddi fəaliyyətinin müxtəlif növləri arasında əlaqələndirici bənd olaraq informasiya digər ehtiyat növlərindən, əsasən də, təbii ehtiyatlardan fərqli olaraq vaxt ötdükcə azalmır, əksinə, onun həcmi daima artır, bununla da təcrübənin toplanması üçün şərait yaradır.

İstehsalat, paylanma, mübadilə və istehlak proseslərinə və xalq təsərrüfatının təşkilati-iqtisadi idarəetmə məsələlərinin həllinə xidmət edən informasiya idarəetmə informasiyası adlanır. O, iqtisadi, texnoloji, sosial, hüquqi, demoqrafik və digər məzmunlu müxtəlif məlumatlardır. İdarəetmə fəal olan informasiya prosesində informasiya ən vacib ehtiyatlardan biri kimi çıxış edir. Əməl texnologiyasında istehsalat və təsərrüfat əməliyyatları, insanlar, məhsulun buraxılması, malların əldə olunması və satışı faktları haqqında ilk məlumatlar əmək predmeti rolunu oynayır, əldə olunan nəticə informasiyası ilə əmək məhsulu rolunu, bu informasiya idarəetmə qərarlarının təhlili və qəbulu üçün istifadə olunur.

İdarəetmə informasiyasının vacib elementlərindən biri iqtisadi informasiyadır, bura iqtisadi xarakterli məlumatlar toplanıb, bu məlumatları planlaşdırma, uçot, nəzarət, təhlil prosesi zamanı qeyd etmək, ötürmək, əməl etmək, saxlamaq və istifadə etmək olar.

İqtisadi informasiyanın tərkibinə əmək, maddi və pul ehtiyatlarının tərkibi və pul ehtiyatları və müəyyən vaxta idarəetmə obyektlərinin vəziyyəti haqqında məlumatlar əks olunur. İqtisadi informasiya natural, dəyər və digər göstəricilərin vasitəsi ilə müəssisə və təşkilatların fəaliyyətin əks etdirir.

İqtisadi informasiya üçün aşağıdakılar xarakterikdir:

- böyük həcmələr;
- müəyyən olunan vaxt dövrlərində alınmanın və çevrilmənin skillərinin dəfələrlə təkrarı;
- mənbə və istehlakçıların çoxluğu;
- əməl zamanı məntiq əməliyyatlarının xüsusi çəkisi.

İqtisadi informasiyanın bu xüsusiyyətləri hesablama texnikası vasitələrinin, ilk növbədə kompüterlərin istifadəsinin iqtisadi məqsədyönlüyünü təyin edir, əsasən də, informasiyanın yığılması, ötürülməsi və əməl zamanı, bu, öz növbəsində əməl olunan informasiyanın strukturunu və həcmələrini təyin etməyə imkan verir.

İqtisadi informasiyanın strukturu çox mürəkkəbdir və müəyyən məzmunla malik informasiya birliyinin müxtəlif kombinasiyalarını özündə birləşdirə bilər. İnformasiya birliyi kimi obyekt, prosesi, əməliyyatı xarakterizə edən verilənlər qrupu başa düşülür. Struktur tərkibə görə informasiya birliklərini aşağıdakılara bölmək olar:

- rekvizitlər;
- göstəricilər;
- sənədlər.

İqtisadi informasiyanın elementar bölünməz vahidləri obyektin müəyyən xüsusiyyətlərini bildirən rekvizitlərdir. Əlamət-rekvizitlər təsvir olunan obyektin keyfiyyət xüsusiyyətlərini xarakterizə edir. Əsas-rekvizitlər müəyyən ölçü vahidlərində ifadə olunan miqdar xarakteristikası verir. Ayrıca götürülmüş əlamət-rekvizitlər və əsas-rekvizitlər iqtisadi məna daşımır, bunun üçün yalnız bir-biri ilə istifadə olunur.

Məntiqi əlaqəli əlamət-rekvizitlərin və əsas-rekvizitlərin birliyi göstərici mövcuddur.

Göstəricilər əsasında sənədlər qurulur. Sənədlər idarəetmə, planlaşma və uçot prosesində istifadə olunur, özündə orada qeyd olunan informasiyaya məsul şəxsi qeyd etməklə bir və ya bir neçə göstərici daxil edə bilər.

İnformasiyanın avtomatlaşdırılmış əməlinin layihələndirilməsi zamanı onun elementlərinin üç əsas aspektdə öyrənilməsinə malikdir: pragmatik, semantik və sintaktik.

Praqmatik aspekt informasiyanı praktiki yararlıq, istehlakçılar üçün dəyərlik və qərarların qəbulu nöqtəyi nəzərindən baxılır. İnformasiyanın pragmatik öyrənilməsi müxtəlif səviyyədə qərarların qəbul edilməsi üçün göstəricilərin tərkibini təyin etməyə imkan verir.

Semantik aspekt informasiyanı öyrənən zaman onun məzmununu açmağa və onun elementləri arasında məna arasında münasibəti göstərir [1, s.206].

Sintaktik aspekt informasiya vahidləri arasında münasibətlərə baxır. Bu səviyyədə informasiya birliklərinin yaranmasının qanunauyğunluqları tədqiq olunur. Bu səviyyədə informasiyanın miqdar qiymətləndirilməsi informasiyanın çevirmə proseslərinin təsviri, sənədlərin hərəkətinin səmərəli marşrutlarının seçimi üçün məlumatlar almağa imkan verir.

Müxtəlif aspektlərdə iqtisadi informasiyanın öyrənilməsi informasiya birliklərinin tərkibini və onların strukturunu, çevirmə qanunauyğunluqlarını, həcm-vaxt və keyfiyyət xarakteristikalarını aşkar etməyə imkan verir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyəti vaxtında və dəqiq verilən informasiyanı istənilən biznesin uğurunu təmin edən ən vacib amil edir. Qərb mütəxəssislərinin bəzi qiymətləndirmələrinə görə orta qərb firmasının xidməti informasiyanın açıqlanması zamanı o, bir neçə gün mövcud ola bi-

lər. Eyni zamanda vaxtında açıqlanmış informasiya milyon gəlir gətirə bilər. Bu faktı təsdiqləmək üçün məxfi və ya sadəcə, ümumi daxil ola bilməyən informasiyanın Nyu-York fond birjasında oyun zamanı istifadəsinə ciddi qadağa qoyulmuşdur.

Azərbaycan bazar münasibətlərinin qurulması şəraitində dövlət, ərazi, sənaye səviyyəsində və müəssisə səviyyəsində informasiyanın yenilənmə sürəti çox yüksəkdir. Dəqiq, aktual və tam informasiyaya tələbat artır. Bu informasiya xidmətləri göstərən firmaların yaranmasına şərait yaradır. Firmalar daima hüquqşünaslara, auditorlara, mühasiblərə, bank və maliyyə strukturlarının işçilərinə, dövlət məmurlarına və müəssisə rəhbərlərinə daima lazım olan ümumi əhəmiyyətli hüquqi sənədlər təqdim edir. Komplekslərin ümumi həcmi on minlərlə qanunverici və normativ xarakterli sənədlər. İnformasiyanın yenilənməsi firmalar tərəfindən Azərbaycan idarəetmə orqanları ilə informasiya mübadiləsi haqqında müqavilə əsasında aparılır. Hüquqi informasiyanın bölgə bankları öz müştərilərinə regional səviyyədə hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının çətin əlçatan sənədlərini işdə istifadə etməyə imkan verir.

Beləliklə, yığılmış və sistemləşdirilmiş informasiya müvafiq saxlama, yığma və baxılma vasitələri ilə alqı-satqı obyektinə olur, dəyər şəklində öz istehlak lazımlığının qiymətini alır.

Elmi-texniki ədəbiyyatda adətən “sistem”, “idarəetmə sistemi”, “avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi”, “avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri” terminləri tez-tez istifadə olunur.

“Sistem” sözü systema yunan sözündən yaranıb və hissələrdən və ya bir çox elementdən ibarət tam ifadəsini verir.

“Sistem” anlayışı geniş istifadə sahəsinə malikdir.

Sistem kimi bir biri ilə və xarici mühitlə bağlı elementlərin və ya hissələrin birliyi, onların fəaliyyəti konkret yararlı nəticənin alınmasına istiqamətlənir.

Təyinatına müvafiq olaraq, təcrübə cəhətdən hər bir iqtisadi obyektə öz fəaliyyətində müəyyən məqsədə çatmaq istəyən sistem kimi qələmə vermək olar. Nümunə kimi təhsil sistemini, enerji, nəqliyyat, ekoloji və s. sistemi qeyd etmək olar.

Sistem üçün aşağıdakı əsas xüsusiyyətlər xasdır:

- mürəkkəblik;
- bölünməzlik;
- tamlıq;
- elementlərin çoxluğu və onların təbiətinin fərqliliyi;
- strukturluq [1, s.207].

Sistemin mürəkkəbliyi ona daxil olan komponentlərin çoxluğundan, onların struktur əlaqələrindən, həmçinin daxili və xarici əlaqələrin və dinamikliyin mürəkkəbliyindən asılıdır.

Sistemin bölünməzliyi o deməkdir ki, o, müəyyən əlamət üzrə ayrılan bir sıra yarım sistemdən və ya elementdən ibarətdir.

Sistemin tamlığı o deməkdir ki, bir çox elementlərinin fəaliyyəti vahid məqsədə təbədir.

Sistem elementlərinin çoxluğu və onların təbiətinin fərqləri onların funksional spesifikasiyi və müxtəriyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, maddi-enerji ehtiyatlarının yenidən qurulması ilə bağlı obyektin maddi sistemində xammal, əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, yarımfabrikatlar, ehtiyat hissələri, hazır məhsul, əmək və pul ehtiyatları kimi elementlərə ayrılabilir.

Sistemin strukturluğu sistem daxilində elementlər arasında əlaqələrin və münasibətlərin olmasını, ierarxiya səviyyələri üzrə sistem elementlərinin paylanması təyin edir.

İdarəetmə – vacib funksiyadır, onsuz istənilən sosial-iqtisadi, təşkilati-istehsalat sisteminin məqsədyönlü fəaliyyəti mümkünsüzdür.

İdarəetmə funksiyasını reallaşdıran sistemi idarəetmə sistemi adlandırırlar. Bu sistemin həyata keçirdiyi vacib funksiyalar proqnozlaşdırma, planlaşdırma, uçot, analiz, təhlil, nəzarət və tənzimləmədir.

Beləliklə, iqtisadi obyektin istənilən idarəetmə sisteminə öz informasiya sistemi müvafiqdir, bu iqtisadi informasiya sistemi adlanır.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi (AİS) idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün informasiyanın emalı üçün nəzərdə tutulan iqtisadi-riyazi üsulların və modellərin, texniki, proqram, texnoloji vasitələrin və mütəxəssislərin informasiyasının birliyi təşkil edir.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin yaradılması iqtisadi obyektin istehsalının effektivliyinin artmasına səbəb olur və idarəetmənin keyfiyyətini təmin edir. Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi ən yüksək effektivliyi müəssisə, firma və sahələrin iş planlarının optimallaşdırılması, operativ qərarların tez emal olunması, maddi və maliyyə ehtiyatlarının hərəkətmə qabiliyyəti zamanı nail olunur. Avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin fəaliyyəti şəraitində idarəetmə prosesi iqtisadi-təşkilati modellərə əsaslanır [2, s.162]. Modelin adekvatlığı ilk növbədə obyektin eynilik mənasında xarakteristikaların və xüsusiyyətlərin qarşıya qoyulmuş həllinə nail olması deməkdir. Sözsüz ki, modeldə obyektin tam təkrarlanması ola bilməz, lakin analiz (təhlil) və idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün əhəmiyyətli olmayan detalları nəzərə almamaq da olar.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin yaradılma təcrübəsi, iqtisadi iş təcrübəsinə optimizasiya üsullarının tətbiqi, istehsalat-təsərrüfat proseslərinin vəziyyətinin formalaşması, müasir hesablama vasitələri ilə dövlət və kommersiya strukturlarının təchizi idarəetmədə informasiya proseslərinin texnologiyasının şəklini dəyişmişdir. Hər yerdə idarəetmə fəaliyyəti Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi yaradılır.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri müxtəlifdir və bir sıra amillərə görə təsnif oluna bilər.

Sistemlərin idarəetmə obyektinin fəaliyyəti sahəsi üzrə təsnifi aydın olduğundan, aşağıdakı əlamətlərə baxaq. İdarəetmə proseslərinin növlərinə görə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri aşağıdakılara bölünür:

Texnoloji proseslərin idarəetmə avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi – bu insan maşın sistemləridir, onlar texnoloji qurğular, dəzgahlar, avtomatik xətlərə idarəetməni təmin edir.

Təşkilati-texnoloji proseslərin idarəetmə avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi – bu texnoloji proseslərin idarəetmə avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi və müəssisə idarəetmə avtomatlaşdırılmış informasiya sistemini birləşdirən çoxsəviyyəli sistemləridir.

Təşkilati idarəetmənin avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi üçün obyekt kimi istehsalat-təsərrüfat, sosial-iqtisadi fəaliyyət prosesləridir, onlar iqtisadiyyatın idarəetməsinin bütün səviyyələrində həyata keçirilir, əsasən də:

- bank avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi;
- fond bazarı avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi;
- maliyyə avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi;
- sığorta avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi;
- vergi avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi;
- gömrük xidməti avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi;
- statistik avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi;
- sənaye müəssisələrinin və təşkilatlarının avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi.

Elmi tədqiqatların avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi sahələrarası hesablamaların və elmi təcrübələrin yüksək keyfiyyəti və effektivliyin təmin edir. Belə sistemlərin metodiki bazası iqtisadi-ri-

yazı metodlardır, texniki baza isə – ən müxtəlif hesablama texnikası və eksperimental işlərin keçirilməsi üçün ən müxtəlif hesablama texnikası. Həm təşkilati-texnoloji sistemlər, həm elmi tədqiqatlar sistemlərinə işlərin avtomatlaşdırılma layihələndirilməsi sistemlərinin (İALS) konturlarını daxil edə bilər.

Öyrədən avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi təhsil sistemində mütəxəssislərin hazırlanması, ixtisasartırma və müxtəlif sahələrin işçilərinin ixtisasının yüksəlməsi zamanı geniş yayılır.

İxtisasın üçüncü əlamətinə müvafiq olaraq sahə, ərazi və sahələrarası avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi ayırd edirlər.

Sahə avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi sənaye və aqrosənaye kompleksləri sahəsində, tikintidə, nəqliyyatda fəaliyyət göstərir. Bu sistemlər müvafiq idarələrin idarəetmə aparatının informasiya xidmətinin məsələlərin həll edir.

Ərazi avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi inzibati-ərazi rayonları üçün nəzərdə tutulub. Ərazi sistemlərinin fəaliyyəti bölgədə idarəetmə funksiyalarının keyfiyyətli yerinə yetirilməsinə, hesabatın formalaşmasına, yerli dövlət və təsərrüfat orqanlarına operativ məlumatların verilməsinə yönəlib.

Sahələrarası avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi milli iqtisadiyyatın idarəetmənin funksional orqanlarının (bank, maliyyə, təchizat, statistik və s.) ixtisaslaşdırılmış sistemləridir. Öz tərkibində güclü hesablama kompleksinə malik olaraq sahələrarası çoxseviyyəli avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi iqtisadi və təsərrüfat proqnozlarının, dövlət büdcəsinin emalını təmin edir, bütün təsərrüfat bəndlərinin fəaliyyətinin nəticələrinin nəzarətini və tənzimlənməsini həyata keçirir [3, s.216].

İqtisadi və idarəetmə fəaliyyəti sahəsində müasir informasiyalaşdırılmasının inkişafı təşkilati, texniki və texnoloji problemlərin həllində vahid yanaşma tələb edir. Avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin yaradılmasının və fəaliyyətinin nəticələrini və proseslərini təyin edən əsas amillər aşağıdakılardır:

- insan-mütəxəssisin informasiyanın emalının avtomatlaşdırılması və idarəetmə qərarlarının qəbulu sistemində aktiv iştirakı;
- biznesin növlərindən biri kimi informasiya fəaliyyətinin interpretasiyası;
- elmi əsaslanmış proqram-texniki, texnoloji platformanın olması;
- istehlakçıların tələblərinə müvafiq olaraq informasiyalaşma sahəsində elmi və tətbiqi işlərin yaradılması və tətbiqi;
- təşkilati-funksional qarşılıqlı təsiri şərtlərinin formalaşması və onun riyazi, model, sistem və proqram təminatı;
- təqdim olunan effektivlik meyarlarını nəzərə alaraq idarəetmə sahəsində konkret praktiki məsələlərin qoyuluşu və həlli.

Belə bir vəziyyət Fərdi Elektron Hesablama Maşınları (FEHM) və digər kompakt və nisbətən ucuz hesablama texnikası vasitələrinin (HTV) sürətli yayılması hesabına mümkün olmuşdur. Kompüterlərdən əlavə avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin texniki vasitələrinə rabitə (telekommunikasiya) vasitələri, orqtexnika (telefon, faks, internet və s.) aiddir.

Fərdi elektron hesablama maşınlarını şəbəkələrə birləşdirmək imkanı yaratmışdır, bu da istehlakçıya istehsalat, iqtisadi və maliyyə vəziyyətlərinin operativ təhlilinin keçirilməsi üçün keyfiyyətə yeni şəraitlər yaradır.

Texniki qərarların bütün vacibliyinə və avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi nadirliyinə (unikallığına) baxmayaraq iştirakçıların hazırladığı intellektual məhsullar vacibdir. Bu zaman sistemlərin fəaliyyətinin uzunmüddətli və sabit həyata keçirilməsi üçün ən vacib, bəzən isə ən həlledici qərar istehlakçılar üçün avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi sənədlərinin istismarı üzrə təlimatlar.

İqtisadiyyatın idarəedilməsində informasiya sistemlərinin yaradılması və fəaliyyəti informasiya texnologiyasının – avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin əsas tərkib hissəsinin inkişafı ilə sıx əlaqədardır [2, s.198].

Avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyası istifadə olunan hesablama texnikası və rabitəsi inkişaf etmiş proqram təminatının tətbiqi bazasında informasiyanın yığılması, qeydiyyatı, ötürülməsi, axtarışı, emalı və müdafiəsi əməliyyatlarının reallaşması üsullarının və vasitələrinin birliyinin idarəetmə məsələlərinin həlli üçün təşkil olunmuş sistemdir.

İqtisadi inkişaf münasibətləri şəraitində artan tələbat və informasiya xidmətləri ona səbəb olmuşdur ki, informasiyanın emalının müasir texnologiyası texniki vasitələrinin ən geniş spektrinin tətbiqinə istiqamətlənmişdir. Onların bazasında hesablama sistemləri və şəbəkələri yaradılır, yalnız yığılma, saxlama, emal üçün yox, həmçinin terminal qurğuların mütəxəssisin iş yerinə maksimal cəlb olunması üçün nəzərdə tutulub.

Açar sözlər: informasiya ehtiyatı, cəmiyyətin informasiyalaşması, informasiya sistemləri, aspekt, sistem

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Образец социального прогнозирования. М.: Академия, 2004.
2. İsmayilov G.İ. İnformasiya iqtisadiyyatı. Bakı: Avropa, 2013.
3. İsmayilov G.İ. İnformasiya iqtisadiyyatının meydana gəlməsinin tarixi dövrləri. Bakı: Avropa, 2013.

Гюльоглан Исмаилов

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЗАПАС И ИНФОРМАЛИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье обоснован информационный запас как основа информализации экономической деятельности, дано обоснование классификаций автоматизированных информационных систем. В то же время были проанализированы особенности экономической информации, определены сфера деятельности информационной системы.

Ключевые слова: информационные запасы, информализация общества, информационные системы, аспект, система

Guloghlan Ismayilov

INFORMATION RESOURCES AND INFORMIZATION OF SOCIETY

Summary

In the article information resources are based as a informization of economic activity and automated information systems have been classified. At the same time, analysed the features of the economic information, information systems defined by profession.

Key words: information resources, informization society, information systems, the aspect, of the system